

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SANAT TARİHİ BÖLÜMÜ

XIV. ORTAÇAĞ VE TÜRK DÖNEMİ KAZILARI VE SANAT
TARİHİ ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ
20-22 EKİM 2010

PROCEEDINGS OF THE XIVTH SYMPOSIUM OF MEDIEVAL
AND TURKISH PERIOD EXCAVATIONS AND ART HISTORY
RESEARCHES
20-22 OCTOBER 2010

Yayına Hazırlayanlar/Editors

Prof. Dr. Ali BAŞ

Prof. Dr. Remzi DURAN

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR

Arş. Gör. Şükrü DURSUN

KÖMEN YAYINLARI
KONYA
2011

Kömen Yayınları 65
1. Baskı

Nisan 2011
Konya

ISBN: 978-975-6527-74-0

©Bu kitabın tümü ya da bölümü/bölemleri Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nün yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğler yollarla basılamaz ve dağıtılamaz.

No part of this book may be printed, reproduced or distributed by any electrical, optical, mechanical or other means without the written permission of Selçuk University Faculty of Humanities Department of Art History

Kapak
Arş. Gör. Şükrü DURSUN

T.C. Kültür Bakanlığı Sertifika Nu: 0907-42-008978

Şelale Ofset 0332 3420788

Kömen Eğitim Elektronik Turizm Tic. Ltd. Şti.
Kürkçü Mah. Rampalı Çarşı Zemin Kat Nu: 11
Konya
Tel: 0332 353 47 15
e-posta: komen54@hotmail.com

KAHİRE'DE TOLUNOĞLU CAMİİ ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU*

ÖZET

Tolunoğlu Ahmed'in M.868 yılında Mısır'a vali tayin edilmesiyle Mısır'da Türk kültürü gelenekleri başlamıştır. M.876-879 yılları arasında yaptırılan Tolunoğlu Camii, planı, mimarisi, malzeme ve süsleme özellikleri bakımından önemlidir. Kûfe, Samarra, Şam ve Kuzey Afrika'da bazı şehirlerde uygulanan ortası açık, çok ayaklı cami tipine uygun olan Tolunoğlu Camii, kâğır duvarlar üzerine ahşap çatısı ile de dikkati çeker. Öte yandan Mısır'daki taş mimariye karşılık tuğlanın kullanılması, zigguratları andıran Malviye'nin benzeri minaresiyle de Tolunoğlu Camii, Kahire için bir yeniliktir. Yine Samarra benzeri alçı, mermer ve ahşap malzemeler üzerine yapılan A B C üsluplarıyla süslemelerde de Tolunoğlu Ahmed'in geldiği çevre kültürüne nostaljik bir yaklaşım görülmektedir. Tebliğimizde zamanın siyasal ortamı kısaca belirtildikten başka caminin tanıtımı ve değerlendirilmesi üzerinde durulacaktır.

Kahire'nin Türk kültürü ile tanışması Abbasi hükümdarlarından El-Me'mun (M.813-833) zamanında olmuştur¹. Abbasilerin kuruluşunda önemli rol oynayan İranlıların giderek artan nüfuzlarına karşı denge oluşturmak amacıyla Abbasi başkenti olan Bağdat'a doğrudan Türk birlikleri getirilmeye başlanmıştır². El-Mu'tasım (M.833- 842) zamanında getirilen Türklerin sayısı 30 bini buluyordu³. Halife Mu'tasım tarafından M.836 yılında kurulan ve aynı zamanda Bağdat'ın yerine başkent yapılan Samarra⁴ şehrinde, Orta Asya çevrelerinden getirilen Türklerin iskânı için yer yurt ayarlandıktan başka onlara çok iyi davranılarak, gelecekleri için geniş imkânlar hazırlanmıştır. Hatta Türklerin acemlerle evlenip karakterlerini yitirmemeleri için, Türk kızları getirilerek soy-sopun devamlılığı sağlandığı gibi onların maaşa bağlandıkları da bilinmektedir⁵.

Abbasi yönetiminin muhafız güçlerini oluşturan Türk birliklerinin kumandaları, Türk beyleri ve asilzadelerince yürütülüyordu. Türklerin mülk edinmeleri, böylece çevreye yayılmış olmaları da bir şekilde teşvik ediliyordu⁶.

Ancak zamanla küçük yaşlarda ülkelerinden getirilen ve mal mülk sahibi olan (ki bunlara Memluk deniyordu) Türkler, giderek vatan edindikleri yeni

*Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü-Erzurum.

E. Mail: hamza@atauni.edu.tr

¹ Hassan, 1933, 298-304; Yetkin, 1965, 57; Aslanapa, 1972, 115; Özer, 1988, 32; Creswell, 1989, 390 vd.; Koprman, 1989, IX; Ay. yz., 1989, 55-79; Yıldız-vD., 1989, 55; Miguel, 1991,143; Öztuna, 1991, 15; Williams, 1993, 9; Evliya Çelebi, 1993, 297; Behrens- Abouseif, 1996, 51; Bayhan, 1997, 8 vd.; Aslanapa, 1999, 416; Ay. yz., 2002, 15 vd.; Özkuyumcu, 2002, 15 vd.; Hattstein-Delius, 2007, 113.

² Bkz. 1 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde.

³ Bkz. 1 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde.

⁴ Üçok, 1983, 111; Koprman, 1989, 2.

⁵ Koprman, 1989, 2; Aslanapa, 2002, 15.

⁶ Koprman, 1989, 2; Aslanapa, 2002, 15.

yurtlarında yönetimi ele almışlardır. Yönetimde gösterdikleri başarıdan dolayı da Abbasi hükümdarları tarafından nüfuzlu, dirayetli Türkler çeşitli yerlere vali olarak tayin ediliyorlardı⁷.

Halife Me'mun dirayeti ve nüfuzu sayesinde dikkat çeken Tolunoğlu Ahmed (M.835-884) adında bir Türk'ü, M.868 yılında Mısır'a vali tayin etmiştir⁸. M.868-884 yılları arasında hüküm süren Tolunoğlu Ahmed, böylece Mısır'da uzun süre devam edecek olan Türk yönetimini de gerçekleştirmiş oluyordu. Mısır'da Tolunoğulları ile başlayan Türk yönetimi, M.905 yılında Tolunoğulları'nın sona ermesiyle otuz yıl kadar Bağdat'tan gönderilen Abbasi valileri tarafından idare edilmiş, M.935-969 yılları arasında İhşitler, M.969'dan 1517 yılındaki Osmanlı fethine kadar da Fatımiler, Türk Memlukleri, Eyyubiler, Bahri Memlukleri, Çerkez Memlukleri tarafından yönetilmiştir⁹. 1517 yılındaki Ridaniye ve Mercidabık zaferleri ile Mısır'ın tamamı Osmanlı egemenliğine geçmiştir. Böylece Tolunoğlu Ahmed'le başlayan (M.868) Mısır'daki Türk egemenliği ve kültür etkileşimi yaklaşık bin yıl süre ile devam etmiştir¹⁰.

Tolunoğlu Camii'nin Mimari ve Süsleme Özellikleri

Tarihçe: Buhara valisi tarafından M.816 yılında Halife Me'mun'a gönderilen Türk asıllı Tolun'un oğlu Ahmed, M.835 yılında doğmuştur. Çok iyi yetişmiş bir kişiliğe sahip olan Ahmed M.868 yılında da Samarra'dan Mısır'a vali olarak gönderilmiş, özellikle Kahire'nin eski yerleşimi olan Fustat çevresine önem vermiş, burada Katayi gibi yeni semtler kurarak kale ve çevresini imar etmiştir. Nil'den uzun bir kemerle Katayi'ye su getirmiş; kendisi için **Dar'ül-İmare** adı verilen bir saray, bir at meydanı, devlet daireleri ve askeri kıslalar inşa ettirmiştir. Ayrıca kale kapılarından Babü'l Meydan'a yaklaşık 600 m. uzaklıkta da kendi başına bir cami yaptırmıştır¹¹ (Foto.1).

⁷ Koprman, 1989, 2; Behrens-Abouseif, 1999, 416; Aslanapa, 2002, 15; Hattstein-Delius, 2007, 113.

⁸ Koprman, 1989, 2; Behrens-Abouseif, 1999, 416; Aslanapa, 2002, 15; Hattstein-Delius, 2007, 113.

⁹ Hassan, 1933, 298-304; Aslanapa, 1972, 115; Hoag, 1987, 31; Creswell, 1989, 391; Koprman, 1989, 15; Evliya Çelebi, 1993, 297; Behrens-Abouseif, 1996, 51; Bayhan, 1997, 8; Miguel, 1998, 22; Aslanapa, 2002, 15 vd.; Özkuyumcu, 2002, 15 vd.; Hattstein-Delius, 2007, 113.

¹⁰ Koprman, 1989, 15; Bayhan, 1997, 12.

¹¹ Bkz. 1 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde. Ayrıca Yetkin, 1965, 57; Hoag, 1987, 31 vd.; Williams, 1993, 51 vd.; Behrens-Abouseif, 1996, 51 vd.

Foto. 1 Tolunoğlu Camii'den genel görünüm

Caminin yapımına H.263 (M.876-77) tarihinde başlanmış, H.265 Ramazan (M.879 Nisan- Mayıs) ayında müştemilatıyla birlikte tamamlanmıştır¹² (Foto.2).

Cami içerisindeki payelerden birinin üzerinde yer alan kûfi harflerle yazılmış vakfiye-kitabede tamamlanış tarihi, H.265 (M.879) olarak verilmiştir (Foto.3). Günümüzde Kahire İslam Sanatları Müzesi'nde bulunan diğer kitabede ise caminin yapılmaya başlandığı tarih Makrizi'ye göre de ifade edilmiştir¹³.

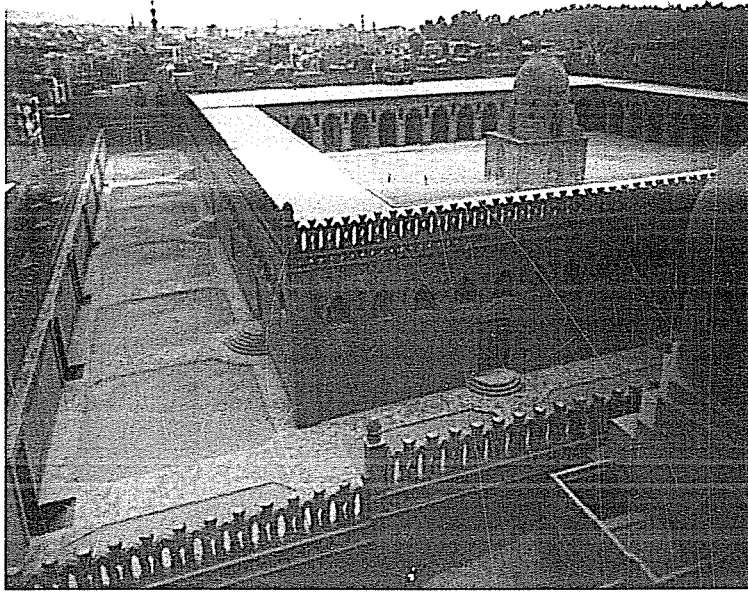

Foto. 2 Tolunoğlu Camii'den genel görünüm

¹² Bkz. 1 ve 11 no'lu dipnotlarda verilen kaynaklar ve müteaddit sayfalar.

¹³ Bkz. 11 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde.

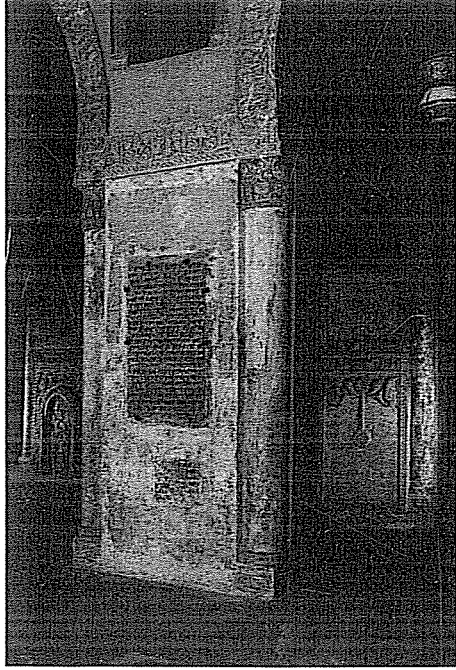

Foto. 3 Paye üzerindeki kitabe

Yapımından bir müddet sonra H.470 (M.1077) senesinde Fatımiler döneminde Halife Mustansır-Billâh tarafından kısmen onartılan Camii, Memlukler döneminde Sultan El-Mansur Hüsamettin Laçin tarafından H.696 (M.1296-1297) 'da minaresiyle birlikte onartılmış olup, mihrap önündeki ahşap kubbede bu zamanda yapılmış olmalıdır¹⁴.

Caminin mimarı bilinmemekle birlikte, Samarra Ulu Cami ile gösterdiği bazı özellikler dikkate alınarak Tolunoğlu ile Mısır'a gelen bir mimara yaptırıldığı sanılmaktadır. 2000'li yıllarda başlayan

Cami'nin son onarımları 2-3 yıl önce tamamlanmıştır.

Caminin Tanıtımı: Kahire Kalesi'nin bulunduğu Katai adı verilen merkezde Cebelyeşkür adı verilen tepeye kurulan Tolunoğlu Camii, Mısır'da günümüze fazla bozulmadan gelen en eski camilerden birisidir.

Kible hariç asıl cami kısmının üç yanını kuşatan ve adına Ziyade denilen avlu ile birlikte 161,50x162,25 m.²lik bir alana kurulan Tolunoğlu Camii'nin asıl kapladığı alan, avlu dışında güney-kuzey doğrultusunda 140,33 m., doğu-batı doğrultusunda 122,26 m.'dir. Kible yönü hariç caminin üç yöndeki avlu duvarlarına olan uzaklığı, 19 m. kadardır¹⁵ (Foto.4).

¹⁴ Bkz. 11 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde.

¹⁵ Yetkin, 1965, 57; Hoag, 1987, 30; Creswell, 1989, 393; Evliya Çelebi, 1993, 297; Behrens-Abouseif, 1994, 417; Ay. yz., 1996, 52; Hattstein-Delius, 2007, 113.

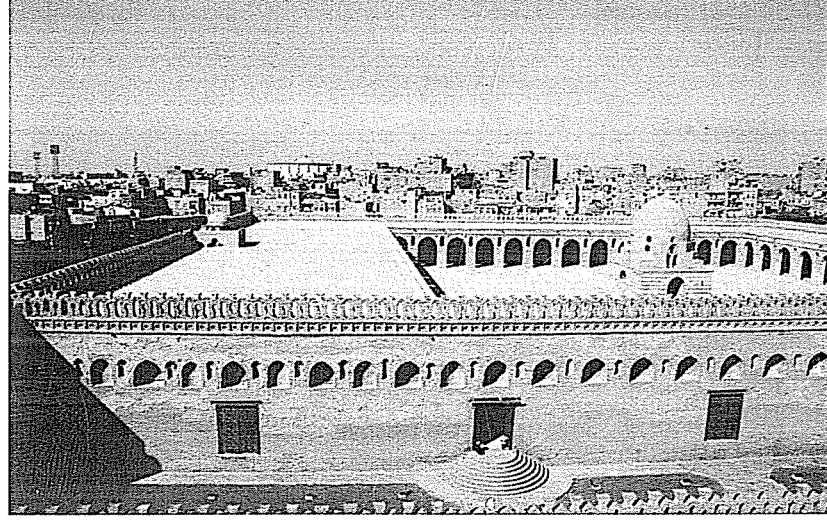
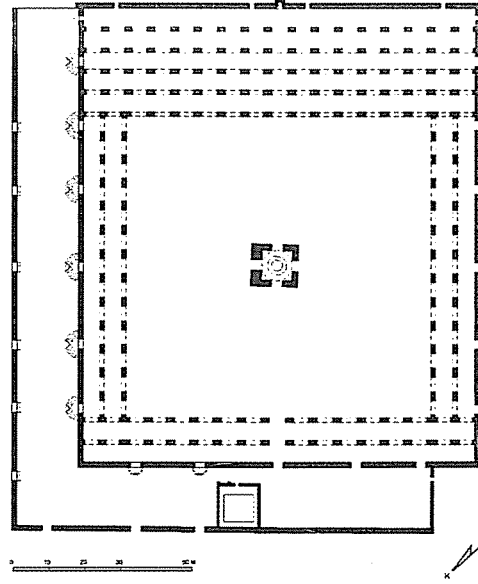

Foto. 4 Tolunoğlu Camii'nden genel görünüm

Caminin kapladığı yaklaşık 162×162 m.²lik alanın ortasında, her kenarının uzunluğu 92 m. olan bir orta avlu bulunmaktadır. Orta avlunun kible hariç üç yanında iki sıra paye dizisi, kible yöndeki asıl ibadet kısmında ise beş paye dizisinden oluşan kibleye paralel beş nef bulunmaktadır. Dışta avlunun kible hariç üç yanında Ziyadeler bulunmaktadır. Sivri kemerlerle orta avluya açılan neflerin oluşturduğu revaklar ve üst örtüyü taşıyan payeler, 2.46 m. genişlik ve 1.27 m. derinliktedir. Gerek duvarlar gerekse payeler, tuğladan yapılmış olup hafif sivri ve taşkıncadır (Çiz.1).

Çiz. 1 Tolunoğlu Camii'nin planı

Köşeleri kare kesitli altlıklar üzerinde yükselen üzerleri asma yapraklı başlıklarla tezyin edilmiş, köşe sütunceleri ile yumuşatılan dikdörtgen kesitli payeler, kirişler üzerine bindirilmiş ahşap tavanı taşımaktadır¹⁶ (Foto.5).

Birbirine sivri kemerlerle bağlanan payelerin, kemer aralarındaki sivri kemerli açıklıklar, hem ağır hantal görünümü hafifletmekte, hem de çevresindeki süsleme unsurlarıyla estetik kazandırmakta ve aydınlatmayı sağlamaktadır (Foto.6).

Foto. 5 Cami içindeki neflerden biri

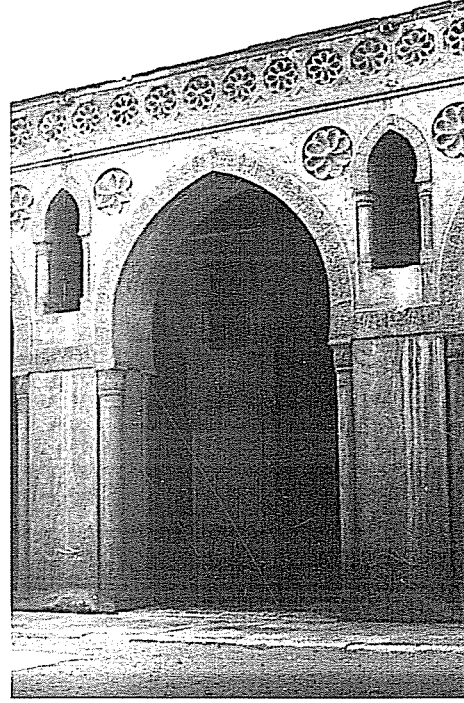

Foto. 6 Cami içindeki payeler

Caminin kible duvarının tam ortasındaki mihrap ekseninde, orta avlunun tam ortasında **şadırvan** bulunmakta, kuzeyde ziyade ile cami duvarı arasında, eksenden hafif doğuya kaymış olan yerde de **minare** yer almaktadır¹⁷ (Foto.7).

Bu çok büyük alana ziyadeleriyle birlikte yerleştirilmiş olan Tolunoğlu Camii'nin kible duvarı üzerinde, ikisi mihrabın sağında, ikisi solunda olmak üzere dört kapısı bulunmaktadır. Doğu ve batı duvarlar üzerinde, yine simetrik olarak açılmış yedişer kapı vardır. Kuzey duvarda minare kaidesinin doğuya kaydırılmasıyla solda iki, sağda üç kapı bulunmaktadır. Doğu ile batı arasındaki

¹⁶ Bkz. 15 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde.

¹⁷ Bkz. 15 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde ve müteaddit sayfalarda.

zemin kodundan dolayı doğu kapılara basamaklarla ulaşılmaktadır. Bu kapılardan mihrabın solundaki, Tolunoğlu'nun **Darü'l-İmare** adı verilen Sarayı'na açılan kapıdır¹⁸ (Foto.8).

Ziyadelere gelince; ana girişin sağlandığı doğu duvarda altı, batı duvarda da altı olmak üzere toplam on iki, ziyadelerin kible duvarlarının ortalarında birer, kuzey duvarda ise hepsi de minarenin doğusunda olmak üzere üç kapı daha bulunmakta, batıda ise açıklığa yer verilmemiştir (Foto.9).

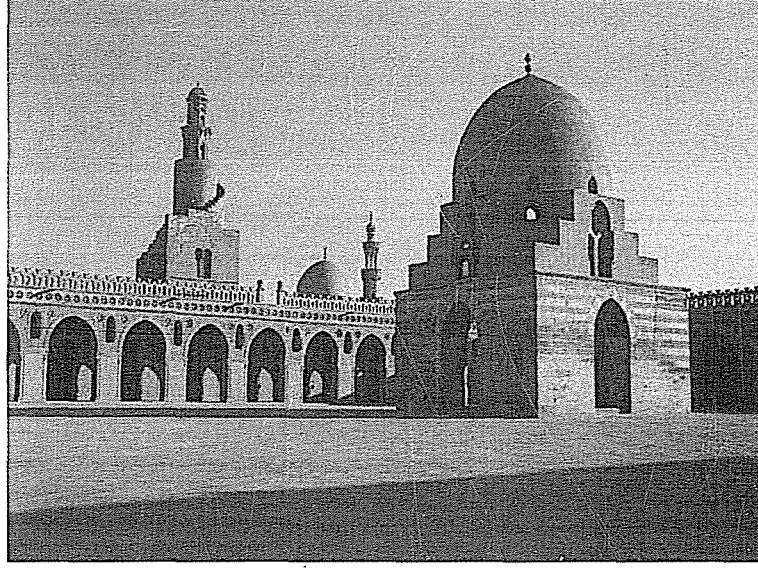

Foto. 7 Avludan şadırvan ve minarenin görünüşü

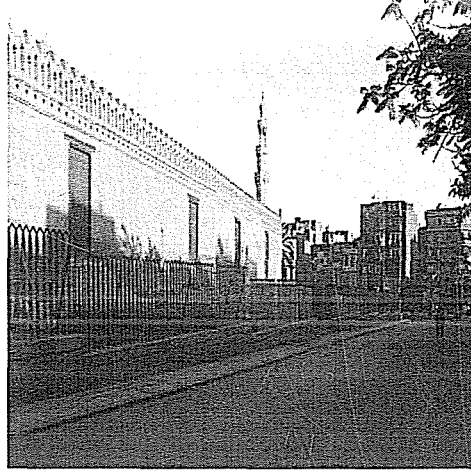

Foto. 8 Tolunoğlu Camii'nin kible cephesi

¹⁸ Bkz. 15 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde ve müteaddit sayfalarda.

Caminin duvarlarının dışa bakan üst kısımları plastik değeri yüksek, lotusu andıran ve tüm binayı dolaşan, değişik geçmeli mazgallarla sonuçlanmaktadır (Foto.10).

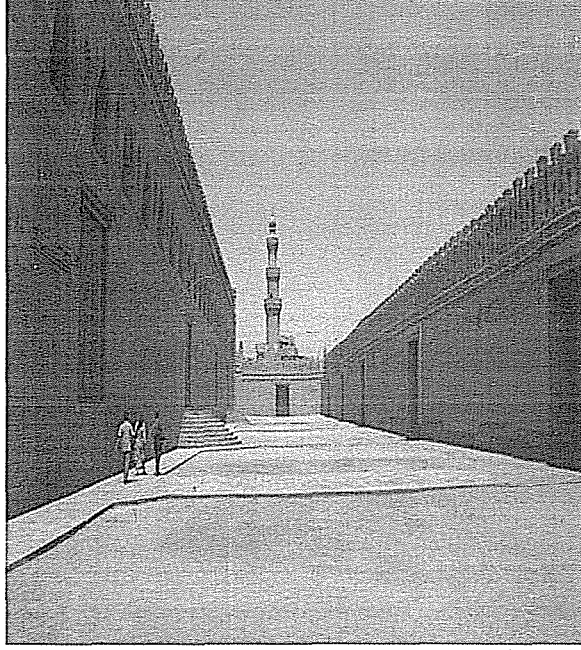

Foto. 9 Caminin doğu ziyadesi

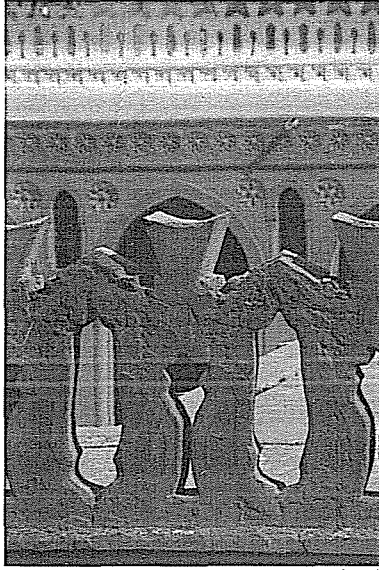

Foto. 10 Tolunoğlu Camii'nin mazgalları

Kible duvarının tam ortasındaki asıl mihrabın önünde, küçük ahşap kubbe bulunmaktadır. On altıgen kasnaklı bu ahşap kubbeye geçiş, köşelerde iri mukarnaslarla sağlanmıştır. Bazı araştırmacılara göre tek nefi kesen ahşap kubbenin Memluk Sultanı Laçin zamanında yaptırıldığı, orijinalde ise düz, ahşap kirişli olduğu ifade edilmektedir¹⁹ (Foto.11, 12).

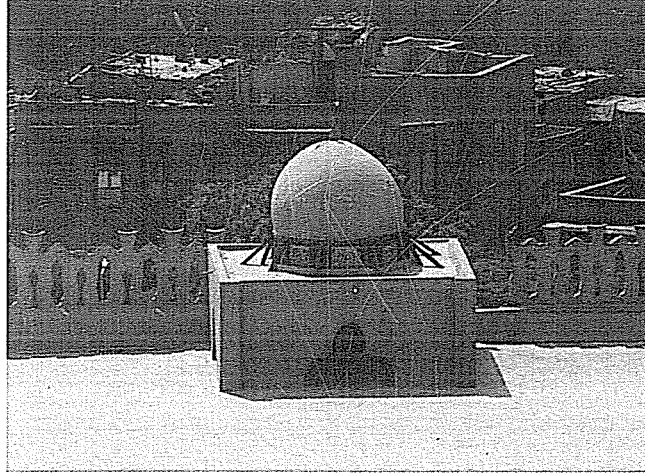

Foto. 11 Tolunoğlu Camii mihrap önü kubbesi (dıştan)

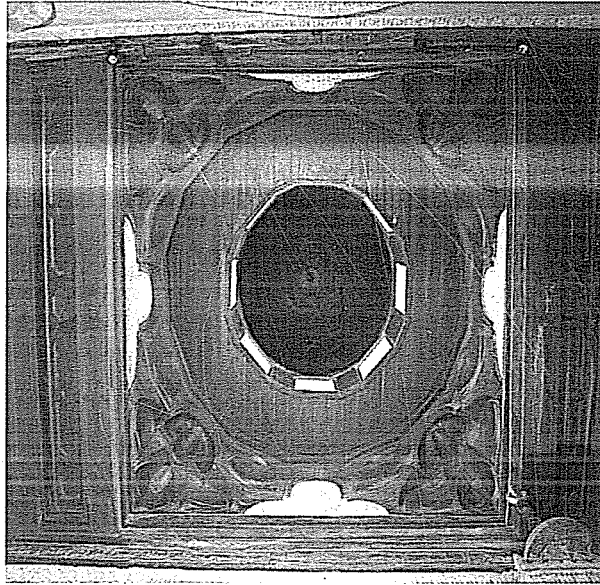

Foto. 12 Tolunoğlu Camii mihrap kubbesi (içten)

¹⁹ Yetkin, 1965, 57; Hoag, 1987, 30; Creswell, 1989, 393; Williams, 1993, 55; Behrens-Abouseif, 1996, 53; Aslanapa, 2002, 16; Hattstein-Delius, 2007, 114.

Caminin dış duvarları, üstten sivri kemerli pencerelerle hareketlendirilmiştir. Bu pencere aralarında da üzerleri istiridye biçimli sağır nişlere yer verilmiştir (Foto.13, 14).

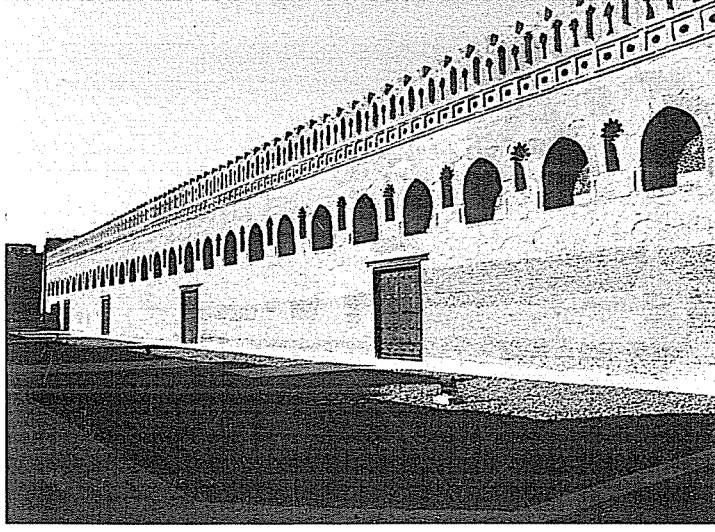

Foto. 13 Tolunoğlu Camii'nin pencere ve mazgalları

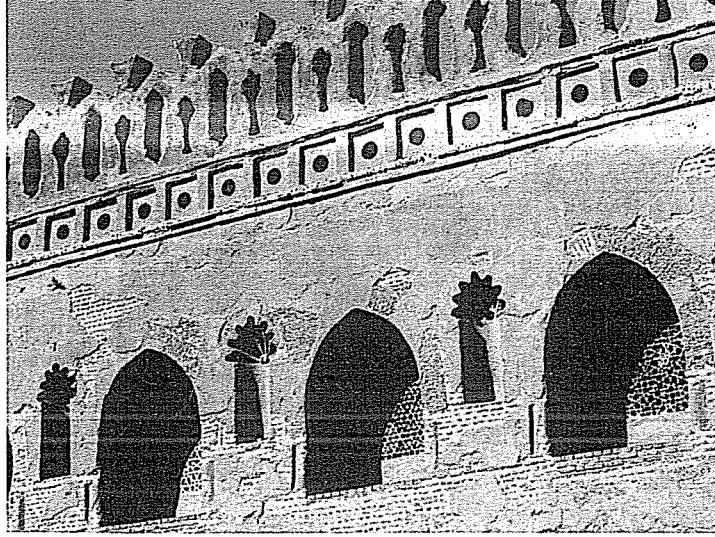

Foto. 14 Tolunoğlu Camii'nin dış duvarları

Bu nişlerin benzerleri ile Kahire'deki Amr İbn As'ın yaptırdığı H.212 (M.827) tarihli camide de karşılaşılmaktadır. K.A.C. Creswell, bu açıklıklardan üslup birliği gösteren dördünün orijinal olduğunu, diğerlerinin Fatımi ya da

Memluk dönemlerinde bugünkü şeklini almış olduğunu kabul etmektedir²⁰. Pencerelerin her birinin derinliğinde geometrik ajurlu mermer şebekeler bulunmaktadır. Pencerelerin konumlandırılışında revaklar dikkate alınmadığından her kemer eksenine bir pencere konulmuştur.

Şadırvan, avlu ortasındaki baldaken tarzda inşa edilmiş kenar ortalarında sivri kemerli geniş açıklıklar bulunan ve üzeri kubbeli olan bu elemanın da sonradan inşa edildiği ileri sürülmektedir. Memluk Sultanı Laçın'ın minare ile birlikte M.1296-97 tarihinde burayı da yaptırmış olabileceği belirtilmektedir²¹ (Foto.15).

Şadırvanın olduğu yerde orijinalde **fevvere** olarak bilinen daha küçük daha zarif bir çeşmenin kaldırılarak yerine bugünkü şadırvanın yaptırıldığı ifade edilmektedir²². Eski duruma göre fevverenin kubbesini taşıyan içteki ana sütun dizisini dışarıdan, on iki sütunun çevrelediği, bunu da etrafında yine on altı sütunun bulunduğu bir plan söz konusuydu. Buradaki mermerden yapılmış, üzerleri yıldızlı sütunların hoş bir görüntü verdiği, yine kaynaklarda verilen bilgiler arasındadır. Günümüzde şadırvanda, abdestle ilgili ayetin yazılı olduğu bir friz bulunmaktadır.

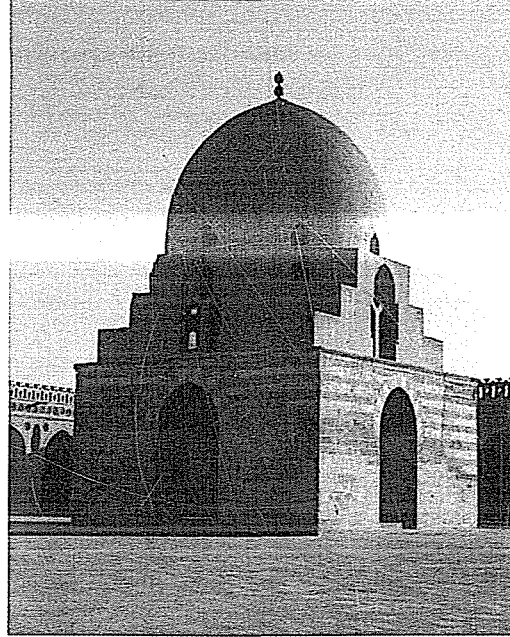

Foto. 15 Tolunoğlu Camii'nin şadırvanı

²⁰ Bkz. 19 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde ve müteaddit sayfalarda.

²¹ Bkz. 19 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde ve müteaddit sayfalarda.

²² Bkz. 19 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde ve müteaddit sayfalarda.

Eskiden **abdest muslukları** ve **helâlar** ile bunlara ilaveten bir de **tedavi kliniğinin** dış avluda yer aldığı belirtilmekte ise de bunlardan günümüze hiçbir iz kalmamıştır²³.

Mihraplar; Cami'nin kible duvarının ortasındaki **ana mihrap**tan başka, **beş mihrap** daha vardır²⁴. İki kible duvarında yer alan bu nişlerden dördü de, içteki payeler üzerinde bulunmaktadır. Ana mihrap kible duvarından hafif dışa çıkıntılı olup diğerlerine göre daha büyüktür (Foto.16). Nişin iki yanını kavrayan kademeli dört mermer sütun, mihrapın görünüşünü yumuşatmıştır. Mihrap köşelerindeki gömme sütun ve başlıklar devşirme olup muhtemelen Bizans devrinden kalan unsurlardır (Foto.17).

Foto. 16 Tolunoğlu Camii'nin ana mihrabı

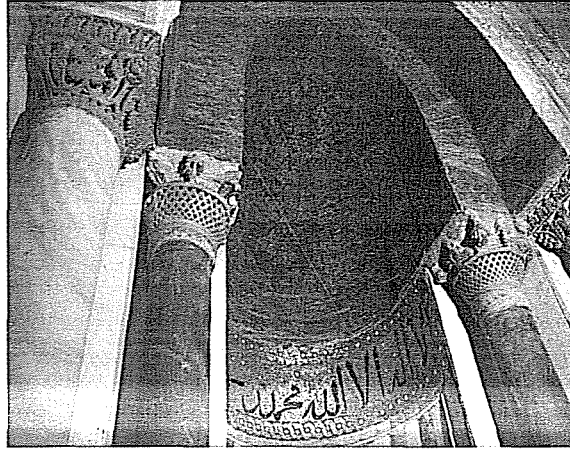

Foto. 17 Ana mihraptan ayrıntı

Mihrap nişi Sultan Laçın tarafından M.1296-97 yılında onarılmıştır²⁵. Bu onarım sırasında, alçı silmeler ve kabarlara dokunulmamıştır. Üstteki kalem işleriyle süslü ahşap malzeme ile altta cam mozaikten meydana getirilmiş "Kelime-i şهادet", sonraki eklemelerdir (Foto.18).

²³ Creswell, 1989, 405; Williams, 1993, 54; Behrens- Abouseif, 1999, 418; Aslanapa, 2002, 17.

²⁴ Bkz. 23 no'lu dipnotta gösterilen yerlerde ve müteaddit sayfalarda.

²⁵ Sultan Laçın'ın M.1296 yılındaki restorasyonundan başka bu mihrap birkaç kez elden geçirilmiştir. Diğer mihraplarla birlikte onarım ve eklemeler için bkz. Creswell, 1989, 406; Williams, 1993, 55; Behrens-Abouseif, 1996, 54; Ay. yz., 1999, 417.

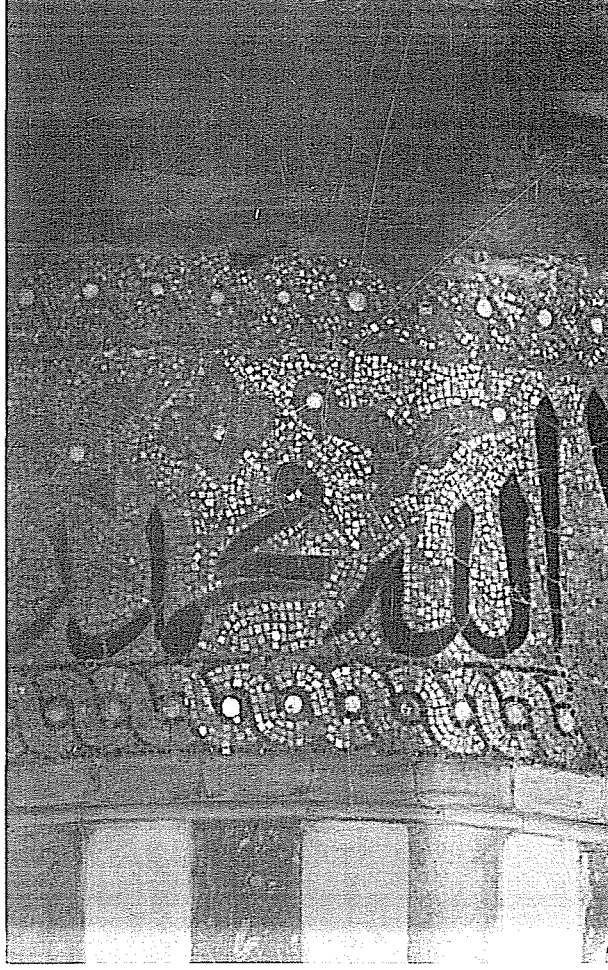

Foto. 18 Ana mihraptan ayrıntı

Ana mihrabın solundaki küçük mihrabın nesih kitabe ve süslemeleri, yine Sultan Laçın dönemine işaret eder. Diğer dört mihraptan kible duvarına paralel üçüncü nefteki iki paye üzerinde yer alan iki mihrabın, kible duvarındakilerden daha eski olduğu ve X. yüzyıldan kaldığı anlaşılır. Bunlardan solda olanı, köşeleri sütuncelerle yumuşatılmış sivri kemerli nişten ibaret iken, Samarra üslubunda alçı süslemelerle zenginleştirilmiştir (Foto.19). Sağdaki mihrabın ortasında, zincirden sarkan geometrik kompozisyonlu bir madalyon vardır (Foto.20).

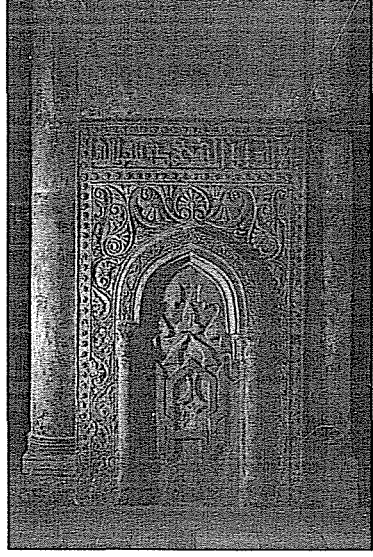

Foto. 19 İkinci mihrap

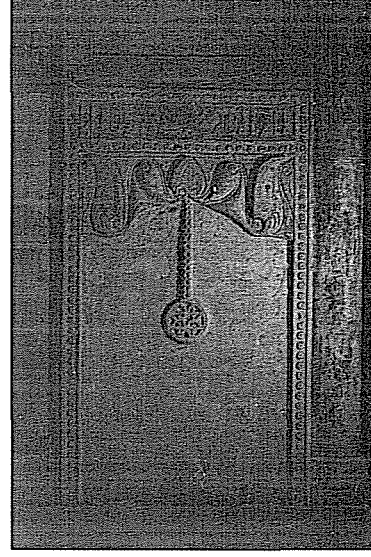

Foto. 20 Üçüncü mihrap

Kible duvarına paralel beşinci nefte bulunan mihrap, Fatimilerden Muntasır-Billâh'ın veziri Efdal Şahin Şah tarafından yaptırılmış olup, halifeye dair bilgi içeren kûfi bir kitabe ve zengin alçı tezyinatıyla dikkati çeker²⁶. Bu mihrabın aslı Kahire İslam Sanatları Müzesi'ne kaldırılmış olup bugünkü mihrap kopyadır (Foto. 21).

Beşinci nefte soldaki paye üzerinde bulunan altıgen biçimli mihrap ise M. 1296 yılında, Sultan Laçın tarafından yaptırılmıştır²⁷.

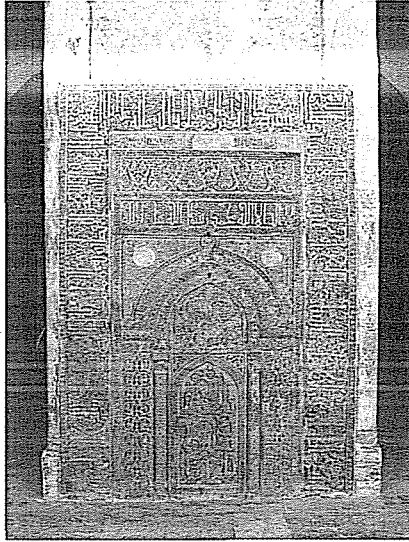

Foto. 21 Dördüncü mihrap

²⁶ Hoag, 1987, 31; Williams, 1993, 55; Behrens-Abouseif, 1996, 54.

²⁷ Williams, 1993, 53, Behrens-Abouseif, 1996, 54.

Minber, Tolunoğlu Camii'nin minberi de M.1296'da Laçin tarafından yenilenmiştir²⁸. Geometrik ajurlu korkuluk kısmı üstte bir, altta da iki sıra bitkisel bordürle zenginleştirilmiştir. Yan aynalıkları kapalı olan minberin bu yüzleri, sekiz kollu yıldızlardan oluşan geometrik kompozisyona sahiptir. Geometrik şekillerin aralarında, girift bitkisel rumili, palmetli, hafifçe kabartılmış kompozisyonlar yer alır. Minberin sivri kemerli kapısında yine bitki motifleri süs unsuru olarak kullanılmıştır. Üstte, dört ahşap sütuna oturan köşk kısmı, uçları palmet şeklinde sonuçlanan mukarnaslı bir tepeliğe sahiptir. Üzeri de ince-uzun kasnaklı, armudi şekilli bir kubbecikle son bulur (Foto.22, 23).

Foto. 22 Tolunoğlu Camii'nin minberi

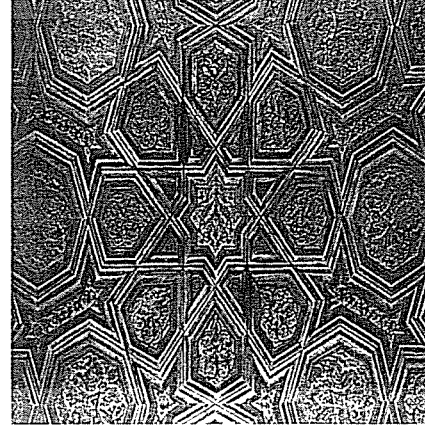

Foto. 23 Minberden detay

Müezzin mahfili, ana mihrap ekseninde, mihraba paralel uzanan ikinci paye sırasının arasında yer alan, geç dönem eseridir. Dört mermer sütun üzerine oturtulan ahşap mahfilin orijinal kapı kanatlarında, eğri kesim tekniğinde, Samarra üslubunda süslemeler vardır. Sütunların alt kısımları vazo şeklini andırmaktadır²⁹ (Foto.24).

²⁸ Yetkin, 1965, 58; Hoag, 1987, 30; Creswell, 1989, 403, Williams, 1993, 55; Behrens-Abouseif, 1996, 54; Aslanapa, 2002, 16.

²⁹ Mahfil için bkz. 28 no'lu dipnotta gösterilen yerler ve müteaddit sayfalar.

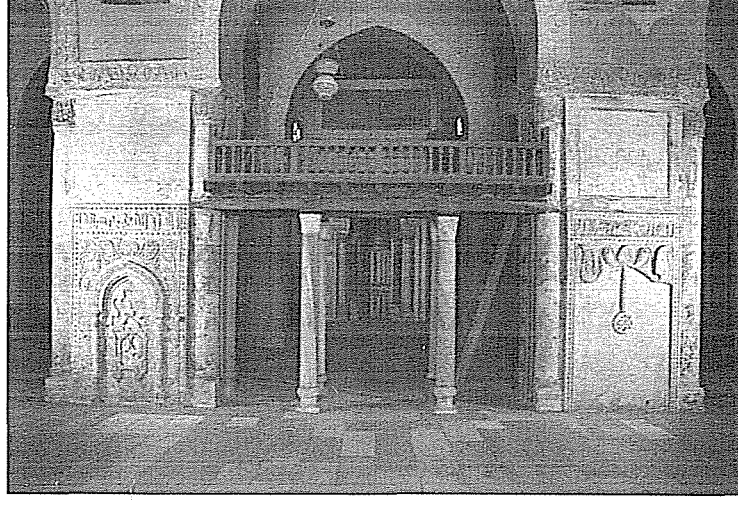

Foto. 24 Tolunoğlu Camii'nin müezzin mahfili

Kapı kanatları, Samarra C üslubunda ve eğri kesim tekniğinin uygulandığı elemanlar olarak dikkati çeker (Foto.25).

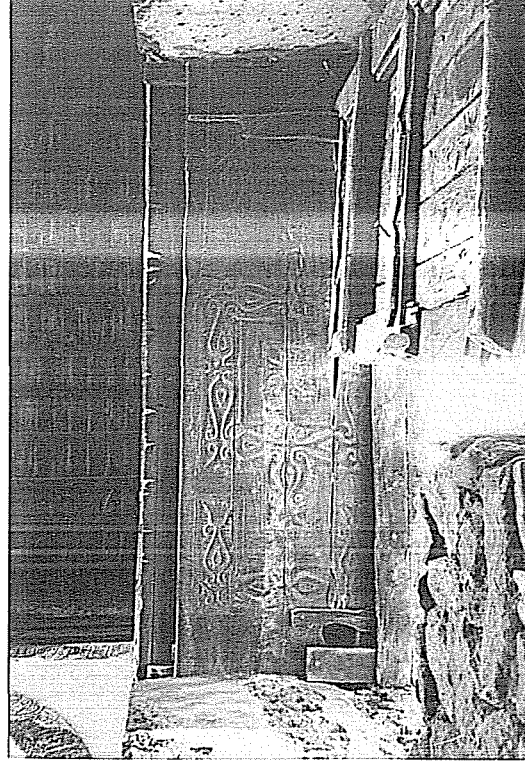

Foto. 25 Caminin kapı kanatları

Minare, kuzey ziyadenin ortasında, mihrap ekseninden hafif sola kaymış olarak kübik bir altlık üzerinde yükselir. Caminin malzemesi tuğladan olduğu halde, minarenin malzemesi kireç taşıdır. Minarenin merdivenleri gövdeyi dışarıdan dolandığı için Samarra Ulu Camii'nin minaresi (Malviye) ile de benzeşir. Ancak Malviye silindirik olarak yükselirken Tolunoğlu minaresi, orijinalde iki kübik kat düzeninden ibaret imiş³⁰. Bugün bunun üzerinde sonradan yuvarlağa dönüşen gövdesi ile üçüncü kat yer alır. Üst bölümüne kadar, kare altlık çevresini dolaşan merdivenlerle minareye çıkılır. Mebhare (buhurdan) denilen üst bölüm, silindirik gövde üzerinde iki kademeli dilimli kubbe ile örtülüdür (Foto.26, 27).

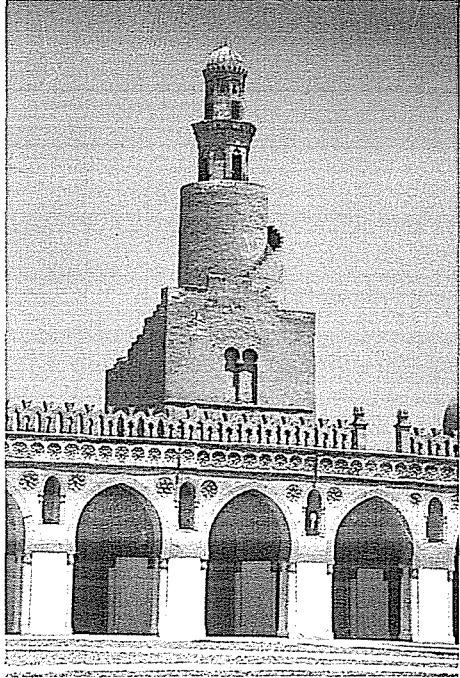

Foto. 26 Tolunoğlu Camii'nin minaresi

Foto. 27 Minarenin üst kısmı

Endülüs tarzı bir köprü ile camiye bağlanan minare, Sultan Laçın'ın saltanatını kaybetmesi üzerine bir süre O'na sığınma mekanı olmuş, sonra gücünü yeniden elde etmesiyle O'nun tarafından M.1296-97 yılında caminin diğer kısımlarıyla birlikte onarılmıştır. Sultan Laçın bu onarımlar sırasında caminin yanına bir **sıbyan mektebi** ile bir de **sebil** yaptırmış ise de bunlardan günümüze hiçbir iz gelmemiştir³¹.

³⁰ Bkz. 28 no'lu dipnotta gösterilen yerler; Ahmed Yusuf, 1917, 26; Behrens-Abouseif, 1987, 20.

³¹ Bkz. 28 no'lu dipnotta gösterilen yerler ve müteaddit sayfalar.

Süsleme Unsurları: Tolunoğlu Camii'nin süsleme unsurları mihraplar, minber, kürsü gibi elemanlardan başka, tavanı meydana getiren ahşap kiriş ve aralarında, kemer etraflarında, kemerlerin oturduğu paye üzerlerinde, kemerleri birleştiren frizlerde, kapı çerçevelerinde, sütun başlıklarında yoğunlaşmıştır. Ayrıca beden duvarlarını dıştan dolaşan lotus biçimli mazgallar da ışık-gölge kontrastını çok iyi yansıtan süs değerleri olarak dikkat çeker.

Cami, kırmızı tuğla ile inşa edilmişken yüzeyler beyaz alçı sıva ile kaplanmıştır (Foto.28). Bu beyaz alçı sıva üzerine de Samarra A B C üsluplu, eğri kesim tekniğinde süslemeler ve daha çok bitkisel örnekler işlenmiştir. Sıvalar üzerindeki oymalı şeritler ve frizler duvarların hareketliliğini ve ışık-gölge kontrastını sağlar. Ahşap kapı kanatlarında Samarra C üslubu daha belirgindir³² (Foto.24).

Ahşap tavan silmesi üzerinde sade kûfi yazı ile çeşitli ayetler bulunmaktadır. Bu yazıların bir zamanlar tüm Kur'an ayetlerini içerdiği ve uzunluğunun 2 km. olduğu belirtilmiştir (Foto.29).

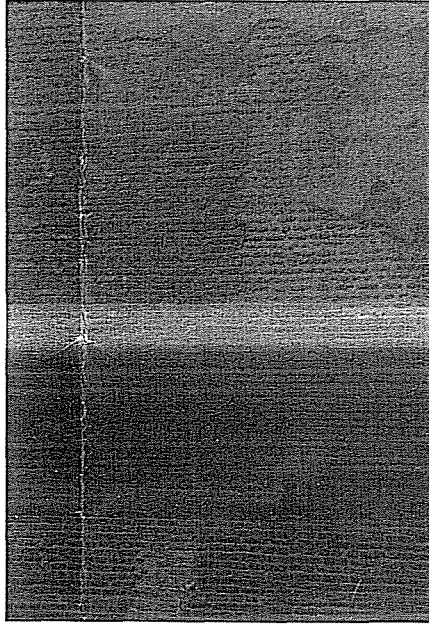

Foto. 28 Caminin tuğla duvar dokusu

Foto. 29 Caminin ahşap tavanı

Duvarlardaki alçı süslemeler ile kapı kanatlarındaki süslemeler arasında Samarra C üslubu açısından program bütünlüğü vardır (Foto.30). Bu alçı frizler üzerinde Samarra'nın A ve B üslubuna uygun bezemeler yer almaktadır (Foto.31). Bu süsleme anlayışının yine Mısır'daki **Natron Vadisi**'nde bulunan **Deyr'ü-l**

³² Yetkin, 1965, 58; Hoag, 1987, 31; Creswell, 1989, 405; Williams, 1993, 53; Behrens-Abouseif, 1996, 56,57; Aslanapa, 2002, 16.

Süryani (M.914) adındaki Hıristiyan manastırının oyma tarzındaki sıvalar ile ahşap işçilikleriyle de benzerlik göstermesi ilginçtir³³.

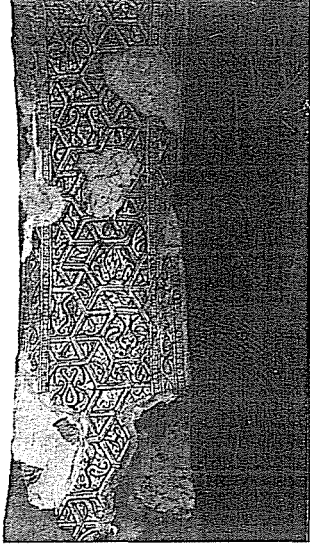

Foto. 30 Caminin kemer süslemeleri

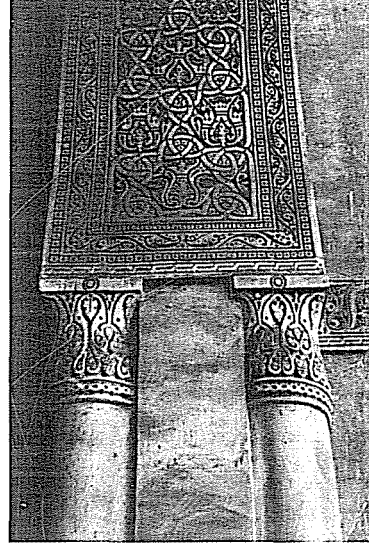

Foto. 31 Caminin kemer süslemeleri

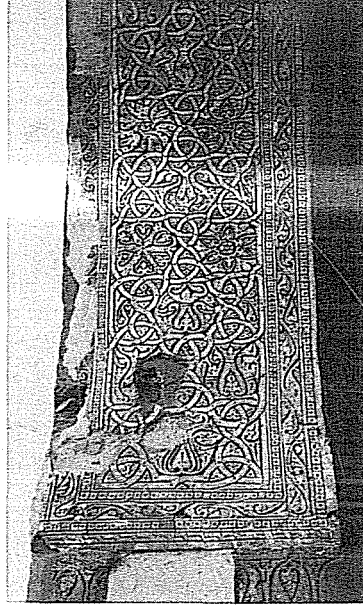

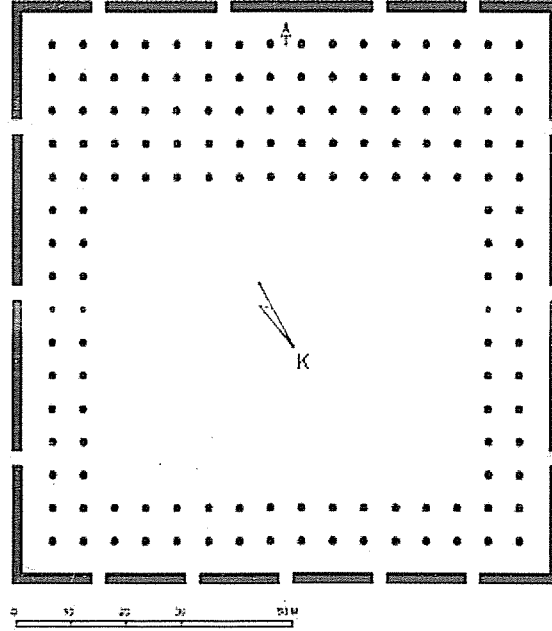
Foto. 32 Caminin kemer süslemeleri

³³ Creswell, 1989, 406; Behrens-Abouseif, 1996, 56,57; Hattstein-Delius, 2007, 14.

Değerlendirme-Sonuç: İslam sanatlarının oluşumunda üç ana çevrenin etkili olduğu bilinmektedir. İslam'ın ilk yayılma alanları olan Kuzey Arabistan, Irak, Suriye, Filistin, Mısır, Kuzey Afrika ve İran'da mevcut kültürlerle hızlı bir kaynaşma olmuştur. Doğudan Orta Asya ve İran sanat gelenekleri, Mısır'daki geç antikite ve Bizans gelenekleri, kuzeydeki eski Asur ve Anadolu medeniyetlerinin uzantıları olan kültürel alışverişlerle İslam sanatının özellikle mimari ve süsleme alanında sentezleme bir üslup ortaya koyduğu bilinmektedir.

Bu ilk yayılıştaki Bağdat'ın yanına yeni planlanmış bir **Bağdat** ile bunun 90 km. kadar kuzeyine yeni kurulan Abbasi döneminin **Samarra** gibi şehirlerinde daha sonra **Şam**'da ve diğer yayılım alanlarında yaptırılan eserlerde bu sentezlemenin ortaya çıktığı aşikârdır³⁴.

İslam'ın ilk yapılan eserlerinden biri olan M.638 tarihli **Kûfe Camii** yenilenen şekliyle, geniş bir avlu içerisinde kibleye paralel beş neften oluşan bir plana sahiptir³⁵. Yanlarda da kibleye dikey ikişer nef sırasından oluşan bu Cami'nin dış duvarları payandalarla takviye edilmiş bir ordugâh camii olarak ortaya çıkmıştır (Çiz.2).

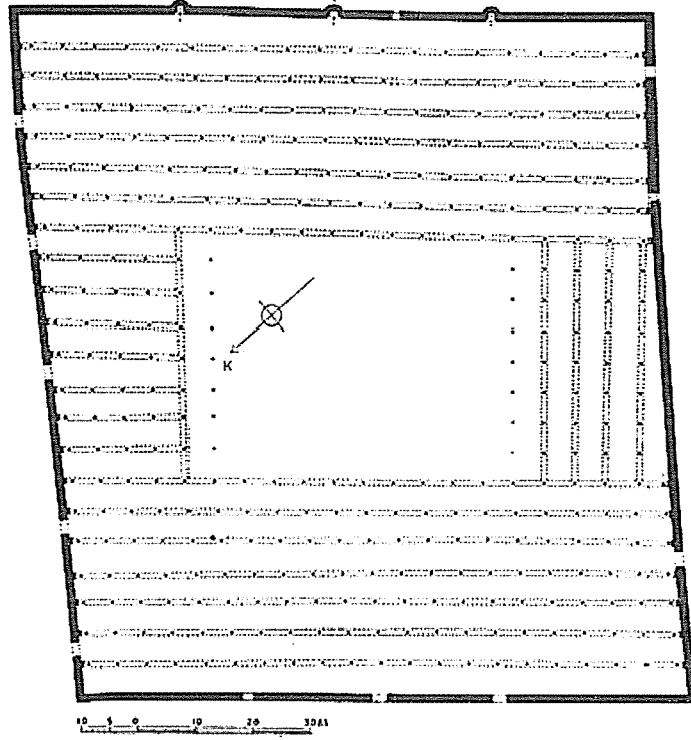

Çiz. 2 Kûfe Camii'nin planı

³⁴ Hassan, 1933, 297; Yetkin, 1965, 58; Michell, 1984, 26; Hoag, 1987, 31; Creswell, 1989, 406; Behrens-Abouseif, 1996, 56,57; Aslanapa, 2002, 16; Hattstein-Delius, 2007, 114.

³⁵ Kûfe Camii ve planı için bkz. Hoag, 1987, 10; Creswell, 1989, 9; Hattstein-Delius, 2007, 114.

Benzer planı Kahire'deki H.212 (M.827) tarihli **Amr Camii**'de³⁶ (Çiz.3) ve H.227 (M.842) tarihli **Samarra Ulu Camii**'nde³⁷ de görmekteyiz (Çiz.4).

Çiz. 3 Amr Camii'nin planı

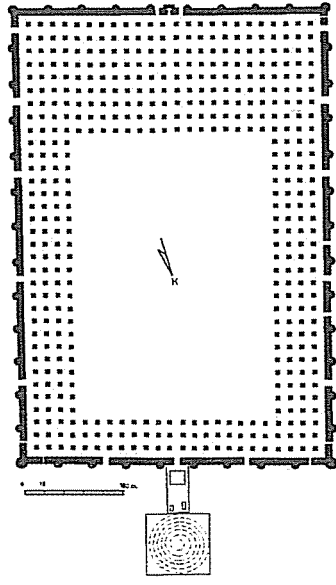
İlk camilerin bu planları, az çok farklılıkla Şam ve Kuzey Afrika'daki birçok camiye de model olmuştur. Çocukluğunu Samarra'da geçiren, kendini iyi yetiştirmiş bir genç olarak M.868 yılında Mısır'a vali tayin edilen Tolunoğlu Ahmed'in Fustat'ta yaptırdığı Cami (M.878-879), kuşkusuz plan bakımından bu yapılarla benzerlik göstermektedir. Üstelik bu Cami, dönemin görkemini vurgulayacak büyüklüğe de sahiptir. Ne var ki Mısır'da taş ocakları ve taş malzeme bol olduğu halde Tolunoğlu Camii, atalarının geldiği Orta Asya'nın tuğla geleneği ile gençliğini ve yetişmesini tamamladığı Samarra Ulu Camii'ne plan ve malzeme bakımından benzemektedir.

Alçı ve ahşap süslemelerdeki Samarra'nın A B C üsluplarının Tolunoğlu Camii'ne yansması da bu nostaljiyi akla getirir. Dönemin başkenti olan

³⁶ Amr Camii ve planı için bkz. Creswell, 1989, 304 vd.; Williams, 1993, 40 vd.; Hattstein-Delius, 2007, 186 vd.

³⁷ Samarra Camii ve planı için bkz. Hoag, 1987, 26; Creswell, 1989, 358 vd.; Hattstein-Delius, 2007, 102 vd.

Samarra'nın, Mısır'daki bir taklidi olan Tolunoğlu Camii'nin Samarra üslubundaki minaresiyle gösterdiği benzerlik de bu nostaljiyi pekiştirmektedir (Foto.33). Ancak Samarra Ulu Camii'ndeki çok geniş tabana oturan sarmal gövdeli, yüksek dıştaki eğimle üzerine çıkılan minare, Tolunoğlu Camii'de iki katlı kübik altlık üzerinde, silindirik gövdeye dönüşmüştür. Yine aynı şekilde dıştan merdivenlerle çıkılan Tolunoğlu minaresi, Mısır'daki tek örnek olarak kalmıştır.

Çiz. 4 Samarra Ulu Camii'nin planı

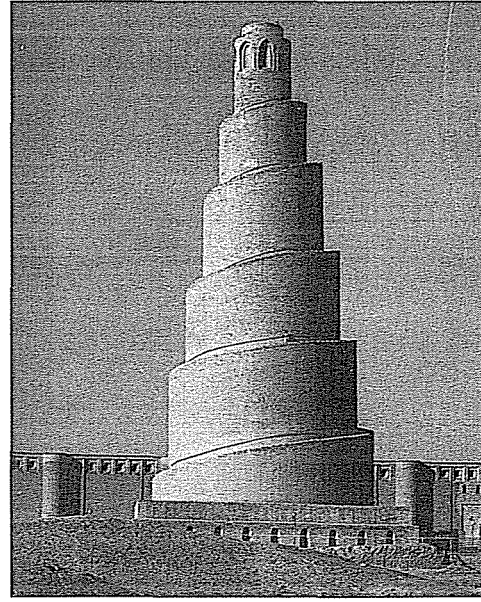

Foto. 33 Samarra Ulu Camii minaresi
(Malviye)

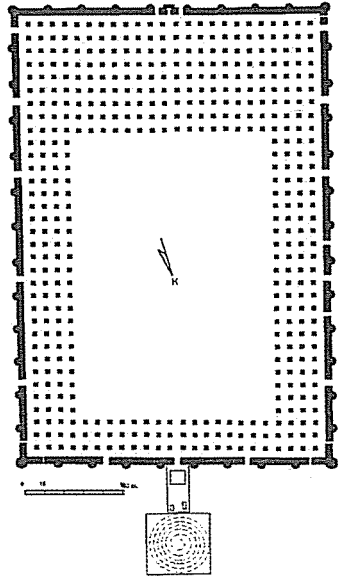
Yukarıda da belirtildiği gibi Tolunoğlu Camii; plan, süsleme, ortaya koyduğu yüksek ve kalın duvarlar, duvarlar üzerindeki Bizans etkili geometrik mermer şebekeli pencereleriyle, giriş kapıları ve mihrap ayrıntılarıyla da Mısır'daki birçok camiye model olmuştur.

Süsleme bakımından Samarra üsluplarının yanında, İslam sanatlarının şekillenmesinde etkili olan geç antikite ve Bizans mimarisindeki üslup izlenimlerini, Tolunoğlu Camii'nin payelerinin köşelerini yumuşatan gömme sütuncelerinin ya da müezzin mahfilini taşıyan mermer sütunların kaide ve çan tipi başlıklarında da görmek mümkündür. Benzer üslup yansımaları M.914 tarihli Deyr'ü-l Süryani Manastırı'nın³⁸ ahşap ve sıva bezemeleriyle de ortak özellikler taşır.

³⁸ Bkz. 33 no'lu dipnotta gösterilen yerler ve müteaddit sayfalar.

Orta Asya Türk kültürü etkilerinin IX. yüzyılda Samarra'ya taşınmasıyla, Samarra'nın da daha çok Türk muhafızlardan oluşan koruma düzeniyle genel ortama bakıldığında, Tolunoğlu Ahmed'in hem giderek büyüyen İslam imparatorluğunun yüksek düzeyde bir temsilcisi, hem de içinde yetiştiği kültür ortamının yansımalarını Fustat'ta yaptırdığı bu Cami'de somutlaştırmış olduğu sonucuna varmak fazla yadırgatıcı olmayacaktır.

Samarra'nın, Mısır'daki bir taklidi olan Tolunoğlu Camii'nin Samarra üslubundaki minaresiyle gösterdiği benzerlik de bu nostaljiyi pekiştirmektedir (Foto.33). Ancak Samarra Ulu Camii'ndeki çok geniş tabana oturan sarmal gövdeli, yüksek dıştaki eğimle üzerine çıkılan minare, Tolunoğlu Camii'de iki katlı kübik altlık üzerinde, silindirik gövdeye dönüşmüştür. Yine aynı şekilde dıştan merdivenlerle çıkılan Tolunoğlu minaresi, Mısır'daki tek örnek olarak kalmıştır.

Çiz. 4 Samarra Ulu Camii'nin planı

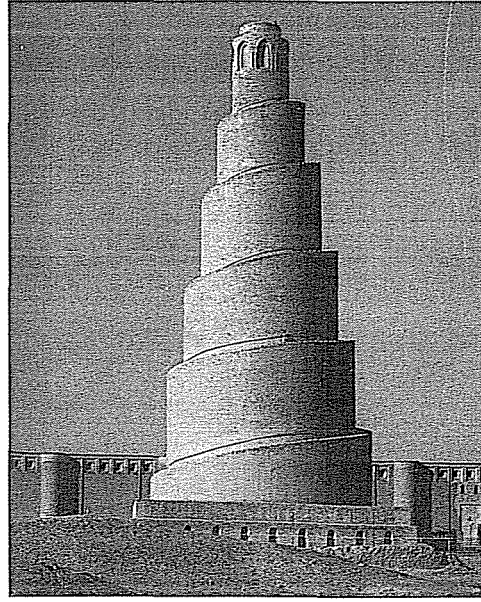

Foto. 33 Samarra Ulu Camii minaresi (Malviye)

Yukarıda da belirtildiği gibi Tolunoğlu Camii; plan, süsleme, ortaya koyduğu yüksek ve kalın duvarlar, duvarlar üzerindeki Bizans etkili geometrik mermer şebekeli pencereleriyle, giriş kapıları ve mihrap ayrıntılarıyla da Mısır'daki birçok camiye model olmuştur.

Süsleme bakımından Samarra üsluplarının yanında, İslam sanatlarının şekillenmesinde etkili olan geç antikite ve Bizans mimarisindeki üslup izlenimlerini, Tolunoğlu Camii'nin payelerinin köşelerini yumuşatan gömme sütuncelerinin ya da müezzin mahfilini taşıyan mermer sütunların kaide ve çan tipi başlıklarında da görmek mümkündür. Benzer üslup yansımaları M.914 tarihli Deyr'ü-l Süryani Manastırı'nın³⁸ ahşap ve sıva bezemeleriyle de ortak özellikler taşır.

³⁸ Bkz. 33 no'lu dipnotta gösterilen yerler ve müteaddit sayfalar.

Orta Asya Türk kültürü etkilerinin IX. yüzyılda Samarra'ya taşınmasıyla, Samarra'nın da daha çok Türk muhafızlardan oluşan koruma düzeniyle genel ortama bakıldığında, Tolunoğlu Ahmed'in hem giderek büyüyen İslam imparatorluğunun yüksek düzeyde bir temsilcisi, hem de içinde yetiştiği kültür ortamının yansımalarını Fustat'ta yaptırdığı bu Cami'de somutlaştırmış olduğu sonucuna varmak fazla yadırgatıcı olmayacaktır.

Kaynakça

- Ahmed Yusuf, 1917, *Cami'u İbn Tolun*, Kahire.
- Aslanapa, O., 1971, *Turkish Art and Architecture*, London.
- Aslanapa, O., 1972, *Türk Sanatı*, I, İstanbul.
- Aslanapa, O., 2002, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat", *Türkler*, C. 6, Ankara, s. 15 vd.
- Bayhan, A.A., 1997, *Mısır'da Osmanlı Devri Mimarisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Behrens, D.- Abouseif, 1999, "İbn-i Tolon Camii", *DİA.*, C. 20, İstanbul, s. 416.
- Behrens, D.- Abouseif, 1996, *Islamic Architecture In Cairo*, Cairo.
- Creswell, K.A.C., 1989, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Great Britain.
- Darkot, B., 1979, "Mısır", *İA.*, C.VII, İstanbul, s. 218-227.
- Evliya Çelebi, 1993, *Seyahatname*, (Üçdal Neşriyat), C. 9, İstanbul.
- Hassan, Z.M., 1933, *Les Tulunides*, Paris.
- Hattstein, M.-Delius, P., 2007, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, İstanbul.
- Hoag, J.D., 1987, *Islamic Architecture*, Great Britain.
- Kopruman, K.Y., 1989, *Mısır Memlükleri Tarihi*, Ankara.
- Kopruman, K.Y., 1993, "Tolunoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.6, İstanbul, s. 55-79.
- Makrızî, el-Hitât, C.2.
- Meydan Larousse, 1988, "Tolunoğlu Camii", C.VIII, İstanbul, s. 726.
- Michell, G., 1984, *Architecture of the Islamic World*, London.
- Miguel, A., 1998, *İslam ve Medeniyeti*, I, çev. A.Fidan-H.Menteş, Ankara.
- Özer, Y., 1988, *Mısır Tarihi*, C. III (I. Kısım), Ankara.
- Özkuyumcu, N., 2002, "Tolunoğulları", *Türkler*, C. 5, Ankara, s. 15 vd.
- Öztuna, Y., 1991, *Devletler ve Hanedanlar*, C. III, Ankara.
- Tuğlacı, P., 1985, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul.
- Üçok, B., 1983, *İslam Tarihi Emeviler ve Abbasiler*, Ankara.
- Ülken, H.Z., 1984, *İslam Ülkelerinde Sanat*, İstanbul.
- Williams, C., 1993, *Islamic Monuments in Cairo*, Cairo.
- Yetkin, S.K., 1965, *İslam Mimarisi*, Ankara.
- Yıldız, H.D.-vd., 1989, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 6, İstanbul.
- <http://archnet.org/library/images>.